

Istanbul Journal of Arabic Studies (ISTANBULJAS)

<http://dergipark.org.tr/istanbuljas>

Volume 2 Issue 1, 2019-1, p. 3-22

Submission /Başvuru: 02 May/Mayıs 2019

Acceptance /Kabul: 13 June/Haziran 2019

Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlf

Cumhur Ersin Adıgüzel*

Öz

288/901 yılında Malazgirt'te doğan Ebû Ali el-Kâlf, Musul'daki tahsilinin ardından hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş ve burada Arap diline dair ileri seviyede müktesebat elde etmiş bir dil âlimidir. Dil, edebiyat ve şiirdeki yetkinliğinin yeterince takdir görmediği düşüncesiyle yirmi üç yıl yaşadığı Bağdat'tan 328/941 yılında ayrılarak Endülüs'ün başkenti Kurtuba'ya (Córdoba) yerleşen Ebû Ali el-Kâlf, 356/967 yılında ölümüne kadar hayatının yirmi beş yılını Endülüs'te yaşamıştır. Ebû Ali el-Kâlf'in Endülüs'e gidişi, buradaki dil çalışmalarının seyri açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Zira dile dair yaklaşımıyla, Arap dilinin iki önemli mektebinden biri olan Basra dil mektebine mensup olduğu kabul edilmekle birlikte, Arap dilinin diğer önemli mektebi olan Kûfe dil mektebine mensup âlimlerden de ders almış, bir bakıma bu iki mektebi ilmî şahsiyetinde birleştirmişti. Bağdat'taki uzun ikameti boyunca çeşitli hocalardan Arap dilinin yapısı, edebiyat ve şiire dair çok sayıda eser okumuş olan Ebû Ali el-Kâlf'in Endülüs'teki dil çalışmaları üzerindeki belirleyici etkisinin temelinde yerleştiği Kurtuba'da çok sayıda öğrenci yetiştirmesi ile Arap diline dair kendi telifleri bulunmaktaydı. Bu çalışmada Ebû Ali el-Kâlf'in Endülüs'e gelişine kadarki dönemde Endülüs'teki dil çalışmalarına genel hatlarıyla temas edilerek bu önemli dil âliminin Endülüs'teki dil çalışmalarına yapmış olduğu katkılar ve bu alanda bıraktığı etkiler ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler

Ebû Ali el-Kâlf, Arap dili, Endülüs, Bağdat.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, (ceadiguzel@istanbul.edu.tr).

Abû Ali al-Qālî: The Founder Name of the Language Studies in al-Andalus

Abstract

Abû Ali al-Qālî, who was born in 288/901 in Malazgirt, spent most of his life in Baghdad after his early education in Mosul. He is a linguist and had gained a high level of Arabic language. Abû Ali al-Qālî settled in Cordoba, which was the capital of al-Andalus, and had lived there until his death in 356/967. Abû Ali al-Qālî's arrival in al-Andalus was a turning point in the history of language studies. Although his language approach was accepted to belong to Basra language school, which was considered one of the most important Arabic language school, he had taken lessons from the scholars of Kufa language school at the same time. In a sense that he combined these two schools in his scientific personality. Through his long life in Baghdad, Abû Ali al-Qālî had studied numerous works of Arabic language from a variety of scholars about the structure of Arabic language, literature and poetry. The roots of his strong influence on the language studies in al-Andalus consist of his works and transferring his scientific background to the students. In this study, we will discuss the language studies in al-Andalus by focusing on Abû Ali al-Qālî's contributions to the language studies and effects on this area.

Keywords

Abû Ali al-Qālî, Arabic language, al-Andalus, Baghdad.

Extended Abstract

This article aims to seek the founder role of the eminent linguist Abū Ali al-Qālī and his influence on language studies in al-Andalus. The scientific relations between the lands where Islam was born and spread, and Muslim Spain gained intensity particularly in the 3-4th/9-10th centuries. The relations were generally displayed in the form of the travel to the major centers in the East such as Hijaz, Baghdad, Kufa, Basra and Samarra. Iberian students went to these centers in order to improve their education. They had permission after participating in the lessons of the scholars who wrote the books or got permission for educating them. Therefore, these students carried the works about positive and experiential sciences — especially religious sciences—, Arabic language, poetry and literature.

Abū Ali al-Qālī being a linguist was born in Anatolia. He obtained a broad accumulation on language, poetry and literature by benefiting from the rich learning environments of Iraq. He had taken advantage of the most important language scholars of the period for a long time in Baghdad and was among the distinguished students of the scholars. He had learned from many scholars who were as a member of the schools of Basra and Kufa. Because he thought that he did not receive enough appreciation, he left Baghdad, which was the administrative and scientific center of the Islamic world in the 4th/10th century. He probably took an invitation from al-Andalus in the year of 328/941 and went to Cordoba in the year of 330/943. Abū Ali al-Qālī lived the last twenty-five years of his life in al-Andalus. He was honored with the reputation and compliment by Abdurrahman III and his son Caliph Hakem II who was known his scientific personality. Thus, he had played a central role in the transfer of existing accumulation in the field of language from Baghdad to al-Andalus. He conveyed his extensive knowledge to the Iberian students in the lessons in Cordoba. Also, Iberian students had carried the works were read during their education by taking lessons and the anecdotes were listened in the trip to al-Andalus. The students taking lessons from him were as if they went to Baghdad and learned from a teacher. As a matter of fact, after he came to al-Andalus his vast accumulation was seen by the scholars and he was accepted an authority by the language scholars in the field of dictionary.

Abû Ali al-Qālî brought a rich library to al-Andalus. Some of these works were first conveyed through him and Iberian students learned the works for the first time from Abû Ali al-Qālî. Some other works, that were brought by Iberian students and Abû Ali al-Qālî. The books of many prominent scholars such as Ibn Qutayba, Ibn Durayd, Ibn Abû Dāvūd al-Sijistānî, Zajjāj and Ibn al-Anbārî were among the works moving to al-Andalus by him. The contribution of Abû Ali al-Qālî to the language studies in al-Andalus did not merely consist of the transfer of these works. Abû Ali al-Qālî's effect had continued on the language studies through the students who had been educated by him until his death. The books he wrote regarding the language remained in circulation of the scientific environment in al-Andalus not only during his life but also after his death. Particularly al-Nawādir and al-Maqṣūr wa'l-mamdūd being among his works were commonly read in al-Andalus. Zubeydî, who was accepted as one of the most important language scholars in the period of the Spanish Umayyads, was the closest student of Abû Ali al-Qālî. Ahmad ibn Abān ibn Sayyid generally conveyed his works to the next generation. In this regard, the fact displays ongoing efficiency of his power after his death because his works were mostly transferred by the famous scholars in the linguistic field such as Iflîlî in the 5th/11th century and Hajjāj al-A'lam in the next century.

Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâfî

Giriş

Tam adı İsmail b. Kâsım olup 288/901'de Malazgirt'te doğan Ebû Ali el-Kâfî, tahsilini ilerletmek üzere Bağdat'a gitmek amacıyla, o dönemki ismi Kâfîkâlâ olan (Hasankale) bölge halkından bir grupla birlikte 303/915 yılında önce Musul'a gitmiş ve burada Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (ö. 307/919) öğrencisi olmuştur. Bundan iki yıl sonra Bağdat'a gitmiş ve burada insanların kendilerine gösterdiği teveccühü gördükten sonra "el-Kâfî" nisbesini kullanmaya başlamıştır. Ailesi hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte dördüncü kuşaktan dedesi Selmân'ın, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın azatlısı olduğu bilinmektedir.¹

305/917'de Bağdat'a gidişi Ebû Ali el-Kâfî'nin tahsil hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Burada Abdullah b. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 316/929), Yûsuf b. Ya'kûb el-Kâdî (ö. 297/910), İbn Mücâhid el-Mukrî (ö. 324/936) gibi âlimlerden dinî ilimler; Zeccâc (ö. 311/923), İbn Düreyd (ö. 321/933), Niftaveyh (ö. 323/935), el-Mutarriz (ö. 345/957) ve İbnü's-Serrâc'ın (ö. 316/929) da aralarında bulunduğu hocalardan dil, edebiyat ve ahbâr² okumuştur. Hocası İbn Düreyd'in vefatından sonra Sâmerrâ'ya gitmiş ve İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) derslerine katılarak ondan çokça istifade etmiştir.³ 328/941 yılında, 40 yaşındayken Bağdat'tan ayrılan Ebû Ali el-Kâfî, yaklaşık iki yıl süren bir yolculuğun ardından Endülüs'e ulaşmış ve Kurtuba'ya yerleşmiştir. 356/967'de vefatına kadar gerek verdiği dersler

¹ Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984) s. 185-188; Abdülalî el-Vedgîrî, *Ebû Ali el-Kâfî ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-lugaviyye ve'l-edebîyye bi'l-Endelîus* (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve Şûnü'l-İslâmiyye, 1983), s. 27-30; Hüseyin Elmalî, "Kâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 259-260.

² *Ahbâr*, bir kabile, şahıs, ülke veya şehir hakkında rivayet edilen söz ve bilgileri ifade etmek üzere kullanılır. Detaylı bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, "Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 486-489.

³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelîus*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008) I, 120-121. Ebû Ali el-Kâfî'nin tahsili boyunca ders aldığı hocaları için bkz. Bassam Yasin Rasid, "Abu Ali al-Qali: Vida y Obra. Estudio de sus Transmisiones Lingüístico-Literarias (I)", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 31 (1982), 34-38; el-Vedgîrî, *Ebû Ali el-Kâfî ve eseruhû*, s. 53-85.

gerekse telif ettiği eserler yoluyla Endülüs'te dil alanında kendisinden çok sayıda kişi faydalanmıştır.⁴

1. Endülüs'te Dil Çalışmaları ve Ebû Ali el-Kâfî

İslam topraklarının doğduğu ve ilk yayıldığı topraklar ile Endülüs arasında kurulan ilmî ilişkiler özellikle III-IV/IX-X. yüzyıllarda yoğunluk kazanmış ve genel itibariyle Endülüslü öğrencilerin tahsillerini ilerletmek gayesiyle Mekke, Medine, Bağdat, Kûfe, Basra, Sâmerâ, Mısır ve Kayrevan gibi İslam dünyasının belli başlı merkezlerine gidişleri şeklinde gerçekleşmişti. Bu ilişkiler yoluyla dinî ilimler ağırlıklı olmak üzere müsbet ve tecrübî ilimler ile Arap dili, şiir ve edebiyatla ilgili İslam topraklarında tedavülde olan eserler, bu eserleri ya bizzat telif eden yahut da derslerinde okutan hocaların derslerine katılarak icazet alan Endülüslü öğrenciler eliyle Endülüs'e taşınmıştı.⁵

Başlangıçta Endülüslülerin hadis ve fıkıh tahsil etmek amacıyla gerçekleştirdikleri ilim yolculukları, kısa zaman içinde farklı alanlarda meşhur olan hocaların derslerine katılmak amacıyla yapılan seyahatlere dönüşmüştü. Ebû Ali el-Kâfî'nin Endülüs'e gelişine kadarki dönemde Endülüslü öğrencilerin, doğudaki dil âlimi, edib ve şairlerin ders ve meclislerine katılarak onlardan istifade ettikleri bilinmektedir. Bu seyahatleri gerçekleştiren kişiler genellikle ilk tahsillerini Endülüs'te aldıktan sonra genç yaşta doğuya gitmekte ve o dönemde Doğu İslam dünyasında ileri yaşta bulunan birçok tanınmış hocadan istifade etmekteydiler. Memleketlerine döndükten sonra ise tedris faaliyetlerine başlamaktaydılar. Mesela Osman b. Müsennâ (ö. 273/886) Ebû Temmâm (ö. 231/846) ile görüşmüş ve onun şiirlerini Endülüs'e taşımıştı. Endülüslü Muhammed b. Abdullah, Basralı dil bilgini Ebû'l-Fazl Abbas b. Ferec er-Reyâşî ve Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) ile görüşmüştü.⁶ Endülüslü öğrencilerin doğuda görüştüğü dil bilginleri arasında Ebû Cafer ed-Dîneverî de bulunmaktaydı. Mesela

⁴ Bessâm Yasin Reşid, "Abû Ali al-Qâfî: Vida y Obra. Estudio de sus Transmisiones Lingüístico-Literarias (I)", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 31 (1982), 18-45.

⁵ Endülüs'teki dil çalışmalarının genel bir görünümü için bkz. Şahabettin Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2 c. 6, sa. 12, s. 143-155.

⁶ Zübeydî, *Tabakât*, s. 266-267.

Muhammed b. Musa (ö. 309/921), Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ını hocası Dîneverî'nin nüshasından istinsah etmiş, bu eserin yanı sıra İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) eserlerini de Endülüs'e aktarmıştı.⁷

Endülüs Emevî Devleti döneminde yaşayan önemli dil âlimlerinden Zübeydî'nin, dil bilginleri hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biri olan *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* adlı eserinde verdiği bilgiye göre Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'ını Endülüs'e ilk getiren kişi Sarakustalı (Zaragoza) Sâbit b. Hazm (ö. 302/914) idi.⁸ Ebû Ali el-Kâlî, Sâbit'in *ed-Delâil* adlı eserinden övgüyle söz etmiş ve kendisi de kitabet yoluyla bu eseri almıştı.⁹ Yine bu dönemde Endülüslü dil âlimleri doğuda telif edilmiş bazı eserler üzerine şerhler yazmaya başlamışlardı. Mesela Ebü'l-Hasan Müferric b. Mâlik, Kisâî'nin (ö. 189/805) *Kitâb*'ı üzerine bir şerh yazmıştı.¹⁰

Endülüslü öğrencilerin doğudaki tahsil hayatları, öğrenilen bilgilerin aktarılmasının yanı sıra Endülüs'e bir ilim geleneği anlayışının da taşınmasında önemli bir rol oynamıştı. Böylece tıpkı Bağdat'ta veya doğudaki başka ilim merkezlerinde olduğu gibi, Endülüs'te de dersler ve ilim meclisleri için belirli gün ve vakitlerin tayin edildiği örnekler görülmeye başlanmıştı. Mesela Muhammed b. Yahya er-Rebâhî, doğudaki tahsili esnasında aralarında Ebû Cafer en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) da bulunduğu hocalardan istifade ettikten sonra Endülüs'e dönmüş ve evini bir ilim merkezi haline getirmişti. Derslerin yanı sıra evinde cuma günleri münazara meclisleri tertip edilmekteydi.¹¹

İslam dünyasında dil çalışmalarının gelişip bazı temel eserlerin telif edilmesinden sonra, Endülüs'te III-IV/IX-X. yüzyıllardan itibaren bu alanda yazılmış bazı eserleri ezbere bilen dil hâfizları da görülmeye başlanmıştı.¹² İlim yolculukları yoluyla Endülüs'e taşıdıkları zengin birikim arasında Cahiliye devrinden itibaren edebiyatın bir türü olarak kabul edilen ahbâr ve

⁷ A.e., s. 282.

⁸ A.e., s. 284. Zübeydî tarafından Sâbit b. Abdülaziz şeklinde kaydedilmiş olmakla birlikte İbnü'l-Faradî onu Sâbit b. Hazm şeklinde kaydetmiştir. Bkz. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 154.

⁹ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân-Muhammed ez-Zâhî, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), s. 140.

¹⁰ Zübeydî, *Tabakât*, s. 273.

¹¹ A.e., s. 311.

¹² Bazı örnekler için bkz. A.e., s. 276, 278, 298, 304, 305, 307, 309.

eyyâmü'l-Arab¹³ da bulunmaktaydı.¹⁴ Hatta dil alanında hâfız olan kişiler gibi, ahbâr hâfızları da mevcuttu.¹⁵ Bu kişilerin en meşhuru, günümüze kısmen ulaşan bir Endülüs tarihi de telif eden Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö. 344/956) idi.¹⁶ Endülüs Emevî Devleti döneminde dil bilginlerinin burada işaret edilen alanlar dışında felsefe, mantık, matematik, fıkıh, hadis gibi alanlarla da ilgilendiklerini gösteren çok sayıda örnek mevcuttur.

İslam dünyasının doğusunda olduğu gibi Endülüs'te de hükümdarın nedimi olarak saray hizmetinde bulunan dil bilginleri mevcuttu. Özellikle devlet adamları, çocuklarının fasih ve belîğ bir lisana sahip olarak yetiştirmesi için dil alanında yetkin kişileri çocuklarına ders vermek üzere görevlendirmekteydiler. Bu derslerin belirli bir mekânı yoktu; dersler sarayda, hocanın veya ders verdiği kişinin evinde yapılabilmekteydi.¹⁷ Diğer taraftan dil âlimleri arasında müeddiblik bir meslek haline gelmişti. Endülüs'te hilafeti ilan eden III. Abdurrahman'ın hocalarından biri olan Muhammed b. Muhammed b. Erkâm'ın babası da halife çocuklarının müeddibliğini yapmıştı. İsbîliye'de Arapça öğreten Osman b. Amr'ın ölümünden sonra buna oğlu devam etmişti.¹⁸ III. Abdurrahman'ın oğlu II. Hakem “el-ahkem” (en bilge kişi) olarak anılmaktaydı.¹⁹ III. Abdurrahman'ın oğullarından Münzir, dil ve edebiyat konularına büyük ilgisi olan biriydi.²⁰ Bu, Endülüs Emevî hükümdarlarının çocuklarını işaret edildiği üzere büyük bir ihtimamla yetiştirmelerinin tabii bir sonucuydu.

Dilin inceliklerine vâkıf olmak, her şeyden önce Kur'ân'da geçen bazı ibare ve lafızların daha iyi anlaşılabilmesi için gerekliydi. Nitekim Endülüs'te çok sayıda dil bilgini aynı zamanda kıraat ve tefsir ilimleriyle de

¹³ Eyyâmü'l-Arab, Cahiliye devrinde ve İslamiyetin ilk yıllarında Arap kabileleri arasında vuku bulan savaşları ifade etmek üzere kullanılır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII, 14-16.

¹⁴ Bazı örnekler için bkz. Zübeydî, *Tabakât*, s. 267, 287.

¹⁵ A.e., s. 288, 289, 290, 292, 300, 302.

¹⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 87.

¹⁷ Bazı örnekler için bkz. Zübeydî, *Tabakât*, s. 257, 265, 266, 270, 278, 284, 298, 299, 304, 305, 314.

¹⁸ A.e., s. 282, 293.

¹⁹ II. Hakem'in ilmî şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Saim Yılmaz-Furkan Erbaş, “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 157-185.

²⁰ Zübeydî, *Tabakât*, s. 286.

yakından ilgilenen kişiler olarak karşımıza çıkar.²¹ Zira Ahmed b. Muhammed (ö. 345/957), Kurtuba'nın önde gelen fakih ve muhaddislerinden ders aldıktan sonra, bu ilimleri daha iyi anlayabilmesine yardımcı olduğu için dil ilimlerine yönelmiş ve bu alanda derinleşmişti.²²

Dili iyi kullanmaları, dil bilginlerine Endülüs'te saray hizmetinde çeşitli görevler almalarının yolunu da açmıştı. Bu görev bazen Endülüs Emevî hükümdarları tarafından gönderilen resmî yazıların yazılması, bazen hükümdarın nedimi olmak, bazen de müeddeblik, kadılık veya hazine görevliliği şeklinde olabilmekteydi. Diğer taraftan çeşitli konularda yazılan mektuplar da yine dil âlimlerinin kaleminden çıkmaktaydı. Mesela Yezîd b. Talha, Kurtuba'ya bağlılığını kesen Karmûne'yi (Carmona) yeniden itaate davet eden edebî yönü güçlü bir mektup kaleme almıştı.²³

2. Endülüs Dil Mektebinin Özellikleri ve Ebû Ali el-Kâfî'nin Bundaki Yeri

Endülüs dil mektebinin ilk temsilcisi olarak, Kisâî ve Ferrâ'nın öğrencisi olup Kûfeli dil âlimlerinin eserlerini Endülüs'e getiren Cûdî b. Osman (ö. 198/813) kabul edilir.²⁴ Onun etkisiyle Endülüs'te Kûfe mektebine mensup dil âlimlerinin görüşleri yaygınlık kazanmıştır. Fıkıh çalışmalarının merkezî bir yer tuttuğu Endülüs'te, yukarıda da işaret edildiği üzere Arap diliyle ilgilenen bilginler bulunmakla birlikte bu alandaki çalışmaların IV/X. yüzyıldan itibaren ağırlık kazandığı görülmektedir. Sibeveyhî'nin *el-Kitâb*'ının Endülüs'e girişi ve bu eser üzerine yapılan çalışmalarla zaman içinde Basralı dil bilginlerinin görüşleri de yayılmaya başlamıştır. Uzunca bir süre Basra ve Kûfe dil mekteplerine mensup âlimlerin görüşlerini temel alarak bunlar arasından çeşitli görüşler alan Endülüslü dil âlimleri, bu alandaki çalışmaların gelişmeye başladığı kabul edilen V/XI. yüzyıl itibarıyla kendi görüşlerini de serdetmeye başlamış ve özellikle VII/XIII. yüzyıla gelindiğinde Endülüslü dil âlimleri tarafından özgün görüşler ortaya konmuştur. Dolayısıyla bu döneme kadarki dil çalışmaları açısından

²¹ Bazı örnekler için bkz. *A.e.*, s. 254, 259, 270.

²² *A.e.*, s. 299.

²³ *A.e.*, s. 271.

²⁴ *A.e.*, s. 256-257.

Endülüse mahsus görüşlerin ortaya konduğu anlamıyla bir dil mektebinin varlığından bahsetmek zordur. Endülüs'te yetişen en meşhur dil âlimlerinden biri olan ve yenilikçi görüşleriyle öne çıkan İbn Madâ (ö. 592/1195) Arap diline dair özgün yaklaşımıyla Endülüs dil mektebinin önemli temsilcilerinden biridir. Dilde sadelik arayışında bir âlim olarak âmil ve hazf gibi temel kuralları reddetmiş, ancak yerine gelecek kuralların ne olması gerektiği konusunu cevapsız bırakmıştır. İbn Mâlik (ö. 672/1274) karmaşık nahiv meselelerini basit bir şekilde açıklayarak dil öğretimine büyük katkılar sağlamıştır. İbn Madâ'nın açıklamada yetersiz olduğu meselelere izahlar getiren kişi İbn Hayyân (ö. 745/1366) olmuştur. Büyük ölçüde Sibeveyhî'nin görüşlerini takip etmekle birlikte Basra ve Kûfe dil mekteplerine mensup âlimlerce ortaya konan kuralların bir kısmını gereksiz bulmuş; büyük bir hayranlık duyduğu İbn Mâlik'in görüşlerini de zaman zaman eleştirmekten geri durmamıştır.²⁵ Endülüs dil mektebinin özellikleri arasında şâz kıraatlerle iştişhad etmeleri ve hadisleri diğer dilcilerden çok daha fazla delil olarak kullanmaları öne çıkar.²⁶ İlerleyen kısımlarda görüleceği üzere Ebû Ali el-Kâlî, Endülüs'te doğudaki dil çalışmalarını takip eden çalışmalardan özgün görüşlerin ortaya konabilmesine zemin hazırlayan başlıca âlimlerden biridir. Zira Endülüs'teki dil çalışmalarının daha ileri bir seviyede gerçekleşmesi onun Endülüs'e gelişinden sonra görülebilmektedir.

3. Doğu ile Endülüs Arasında Bir Köprü: Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'teki Dil Çalışmalarına Katkı ve Etkileri

Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'e yerleştiği dönemde Endülüs'te Müslümanlar hem siyasî hem de kültürel açıdan en ihtişamlı dönemlerinden birini yaşamaktaydı. Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman IV/X. yüzyıl başında Kurtuba'da tahta geçince, yaklaşık yarım asırdır Endülüs'te baş gösteren isyanları ortadan kaldırmış ve Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'e gelişinden kısa bir süre önce Kuzey Afrika'daki Fâtımî tehdidine karşı yürüttüğü askerî mücadelenin yanı sıra "en-Nâsır Lidînilâh" lakabını alarak halifeliğini ilan etmişti. Halife III. Abdurrahman bir taraftan da doğuda

²⁵ Abuzer Sarp, "Arap Grameri Tarihinde Endülüs Ekolü ve İbn Madâ" (yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 46-48.

²⁶ Mehmet Cevat Ergin, "el-Ukberî ve el-Lubâb fî İleli'l-Binâi ve'l-Î'râb'ı" (doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 20 vd.

Bizans İmparatorluğu ve Hazarlar ile diplomatik ilişkilere devam etmekteydi. Yeni idare merkezi yapılmak üzere inşasına 325/936 yılında başlanan Medînetüzzehrâ şehri Endülüs'ün geçtiği bu yeni safhanın en belirgin nişanelerinden biriydi.²⁷ Bütün bunlar, o dönemde Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluş aşamasında ilk defa görülen gelişmelerdi ve yönetim açısından devletin yeni bir safhaya geçtiğinin göstergesiydi.

Ebû Ali el-Kâlî, IV/X. yüzyılda İslam dünyasının idarî ve ilmî merkezi Bağdat'ın verimli ilmî ortamında döneminin en önemli dil âlimlerinden uzun yıllar boyunca istifade ederek onların seçkin öğrencileri arasında yer almıştı. Ne var ki layık olduğu itibarı göremediğini düşündüğü Bağdat'tan 328/941 yılında ayrılarak, muhtemelen Endülüs'ten aldığı bir davet üzerine yola çıkmış ve 330/943 yılında Kurtuba'ya ulaşmıştı.²⁸ Bir sonraki yüzyılda İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Fezâilü'l-Endelüs*'ünde açıkça görülen Endülüs ile doğu arasındaki üstünlük tartışmalarında Ebû Ali el-Kâlî gibi seçkin bir âlimin Kurtuba'ya gelişi Endülüsü güçlendiren bir gelişmeydi.²⁹ Aynı dönemde muhtelif Endülüs şehirlerinde yaşayan ilim adamlarının bizzat hükümdar tarafından Kurtuba'ya davet edilip sarayda ve Kurtuba Ulu Camii'nde ders ve ilim meclisleri tertip edilen söz konusu dönemde Kurtuba'nın cazip bir ilim merkezi haline gelmiş olması da yine bu bağlamda değerlendirilmelidir.³⁰

Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'e gelişi, Endülüs'teki dil çalışmalarının seyri açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Yukarıda genel hatlarıyla temas edildiği üzere Endülüs'te dil alanındaki çalışmalar belli bir seviyede devam etmekteydi.³¹ Ne var ki Ebû Ali el-Kâlî Endülüs'e geldikten sonra sahip

²⁷ Dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Birsal Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevîleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs* ed. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları 2018), s. 84-104.

²⁸ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1990) I, 283.

²⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 171-172.

³⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, II, 120; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), III, 71-71.

³¹ Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'e yerleşmesinin buradaki dil çalışmalarına katkısı hakkında bir değerlendirme için bkz. Salvador Peña Martín, "Abû Ali al-Qâlî, De Bagdad a Córdoba: Transmisión o Renovación en la Filología Árabe" (ed. Monferrer Sala, J.P. – Rodríguez

olduğu geniş birikimiyle ilim erbabı tarafından kabul görmüş ve buradaki dil âlimleri tarafından lügat alanında otorite kabul edilmişti.³²

Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'e üç temel yoldan katkı sağladığı ifade edilebilir. Birincisi telif ettiği eserler yoluyla Endülüs'teki dil çalışmalarına yapmış olduğu katkılardır. Kaynaklarda *el-Emâlî*, *Kitâbu Fe'altü ve Ef'altü*, *el-Maksûd ve'l-memdûd*, *Ef'âlu min kezâ*, *el-Bâri' fi'l-lüga*, *el-İbilü ve nitâcühâ ve cemî'u ahvâlihâ*, *Huliyyü'l-insân ve'l-hayl şeyyâtihâ*, *Mekâtilü'l-fürsân*, *Tefsîru'l-kasâid ve'l-mu'allakât ve tefsîru i'râbihâ ve me'ânihâ* adlı eserler telif ettiği kaydedilir.³³ İleride de işaret edileceği üzere bizzat kendisi tarafından derslerinde okutulan bu eserler, vefatından sonra öğrencileri ve sonraki kuşaklardan dil âlimleri tarafından Endülüs'te uzun süre okutulmaya devam etmişti.

İkincisi, Ebû Ali el-Kâlî'nin hocalarından okuduğu ve Endülüs'e beraberinde getirdiği zengin ilmî birikim ve kütüphane yoluyla gerçekleşmiştir.³⁴ İstifade ettiği çok sayıda hocası arasında, Bağdat'ta ders aldığı hocalarından özellikle Zeccâc'ın onun üzerinde büyük etkisi vardı. Bu etki, Zeccâc ile kendisinin üzerinde yoğunlaştıkları konular arasındaki benzerliklerde açık bir şekilde gösterir. Öyle ki kendisi de tıpkı hocası Zeccâc gibi, *Kitâbu Fe'altü ve Ef'altü* ile *el-Maksûd ve'l-memdûd* adında eserler telif etmişti. Sa'leb ve Müberred gibi iki meşhur dil bilgininin öğrencisi olan Zeccâc, bu yönüyle Kûfe ve Basra dil mekteplerini birleştiren biriydi. Ebû Ali el-Kâlî, istifade ettiği diğer hocalarında olduğu gibi, Zeccâc'ın derslerinde hocasından tevarüs ettiği dil alanındaki zengin birikimi Endülüs'e getirmişti. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbu'l-garibi'l-musannef*'ini Sâmerriâ şehrinde hocası İbnü'l-Enbârî'den okumaya başlamış ve ders, dört yıl dört ay on yedi gün sonra kitabın bitirilmesiyle tamamlanmıştı.³⁵ Bu detay, Ebû Ali el-Kâlî'nin okuduğu

Gómez, M. D.) *Entre Oriente y Occidente: Ciudades y viajeros en la Edad Media*, (Granada: Universidad de Granada, 2005), s. 231-242.

³² Elbîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviye fi'l-Endelüs*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriye, 1967), s. 233-234.

³³ İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Muhammed Beşşâr Avvâd, (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî 2009), s. 432-436.

³⁴ Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'e taşıdığı zengin kütüphane hakkında bkz. Abdülâlî el-Vedgîrî, *Ebû Ali el-Kâlî ve eseruhû*, s. 440-488.

³⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 406.

eserleri ayrıntılarına vakıf olacak şekilde öğrendiğine işaret etmesi bakımından önemlidir. İbnü's-Sikkât'in (ö. 244/858) *Kitâbu'l-Elfâz* ve *Kitâbu Islâhi'l-mantık* adlı eserleri de yine Ebû Ali el-Kâlî tarafından Endülüs'e nakledilmişti.³⁶ Diğer taraftan Endülüs'e ulaşan bu eserler, Endülüs ilim çevrelerinin büyük oranda belirleyici olduğu Mağrib bölgesinde de okunmaktaydı. Mesela İbnü's-Sikkât'in Ebû Ali el-Kâlî tarafından Endülüs'e taşınan *Kitâbu'l-Elfâz* ve *Kitâbu Islâhi'l-mantık* adlı eserleri, VI/XII. yüzyılda Mağrib bölgesinde yaşayan önemli âlimlerden Kâdî İyâz tarafından da okunmuştu.³⁷ Kâdî İyâz'ın dile dair okuduğu eserler arasında Ebû Ali el-Kâlî'nin *el-Emâlî*'si de bulunmaktaydı.³⁸

Ebû Ali el-Kâlî'nin hocalarından okuyup Endülüs'te okuttuğu eserler arasında Sa'leb'in (ö. 291/904) *İhtiyâru fasîhi'l-keâm*, Ebû Ömer el-Mutarriz'in *Fâitü'l-fasîh*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Emsâl*, Asma'î'nin (ö. 216/831) *Kitâbü'l-Emsâl*, *el-İbil*, *el-Mesâdir*, *eş-Şâ*, *el-Ebvâb*, *Halku'l-feres*, *Lühunü'l-âmm*, *es-Sıfât*, *el-Hemzeteyn*, *Halku'l-insân*, *el-Fark*, *el-Memdûd* ve *'l-maksûr*, *İştikâku'l-esmâ*, *el-Elfâz* ve *'l-ecnâs* ve *Esmâu'l-gidâh* adlı eserleri,³⁹ İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbu'z-Zâhir*'i,⁴⁰ İbnü'l-Enbârî'nin *et-Tezkîr* ve *'t-te'nîs*,⁴¹ İbn Düreyd'in *el-Cemhera fi'l-lüga*, *el-Melâhin*, *Me'âni's-şi'r* ve *el-Envâ*'i⁴² Zeccâc'ın *el-Arûz* ve *el-Kâfi fi esmâi'l-kavâfi*'si,⁴³ Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin *Fe'altü* ve *Ef'altü*, *el-Fark*, *el-Haşerât* ve *et-Tayr* adlı eserleri,⁴⁴ Kutrub'un (ö. 210/825 civarı) *el-Müselles*'i,⁴⁵ Ebû Muhammed Sâbit b. Ebû Sâbit'in *Halku'l-insân*'i⁴⁶ Ebû Zeyd es-Sicistânî'nin hocalarından Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *Nevâdir*, *Hemz*, *Mesâdir*, *el-Lügât*, *Hîle* ve *muhâle*, *Hayâtü't-tâm*, *el-Muktedab*, *el-Emsâl*, *el-Ğarâiz*, *eş-Şecer* ve *'n-nebât*, *Esmâu'l-eyyâm*, *Büyütü's-şi'r*, *el-Hevş* ve *'l-*

³⁶ A.e., s. 407-409; İbn Atıyye, *Fihris*, s. 76.

³⁷ Kâdî İyâz, *Gunye, thk. Mâhir Zühayr Cerrâr*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982) s. 60.

³⁸ A.e., s. 142.

³⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 459.

⁴⁰ A.e., s. 415, 418-421.

⁴¹ A.e., s. 428.

⁴² A.e., s. 429, 448-449.

⁴³ A.e., s. 437.

⁴⁴ A.e., s. 442.

⁴⁵ A.e., s. 443.

⁴⁶ A.e., s. 445.

beşş, el-Berîyyü ve'l-harâim, et-Temr, er-Rahl ve'l-katb, el-Mi'zâ ve'l-ibil ve's-şâ, Mesâiyye, Îmânu Osman ve Heşâşe beşâşe adlı eserlerinin yanı sıra,⁴⁷ Nifteveyh'in *Atrağuş fi'l-lüga'sı*⁴⁸ ile Muhammed b. Ziyâd el-A'râbî'nin *Nevâdiru İbni'l-A'râbî'si*;⁴⁹ İbn Kuteybe'nin *el-Meysir'i*, Ebû'l-Hasan Ali b. Hâzım el-Lihyânî ve Ebû Ziyâd el-Kilâbî'nin *Nevâdir* adlı eserleri; Asma'î'nin hizmetkârı Ebû Hâtim'in *el-Ecnâs*, İbnü's-Sikkît'in *el-Kalb ve'l-ibdâl, el-Esvât, el-Fark, Halku'l-insân, Me'âni'l-ebiyât, en-Nebât, el-Ezdâd*, Sâbit b. Ebû Sâbit'in *el-Fark*, Ma'mer b. Müsennâ'nın *Kitâbu'l-hayl, Kitâbu'n-nekâiz beyne Cerîr ve'l-Ferezdak ve Makâtîlü'l-fürsân* adlı eserleriyle Ebû Muhammed et-Tevvezi'nin *Kitâbu'l-ezdâd*'ı gibi Arap diline dair telif edilmiş çok sayıda önemli eserleri Endülüs'e taşımıştı.⁵⁰ Ayrıca Ebû'l-Haccâc el-A'lem'in, *el-Eş'âru's-sittetü'l-Câhiliyye*'sinin de aralarında bulunduğu çok sayıda divan ve şiir mecmuasını da beraberinde Endülüs'e getirmişti.⁵¹

Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs ilim çevrelerinde tanınmasını sağladığı bu eserlerin bir kısmı ilk kez ve sadece kendisi tarafından Endülüs'e getirilmişken, bazı eserlerin başka âlimler yoluyla da Endülüs'e ulaştığı görülür. Mesela Ebû Ali el-Kâlî, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib* adlı eserini müellifin oğlu Ahmed'den kiraat yoluyla almışken; Endüslü Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) aynı eseri doğrudan eserin müellifi İbn Kuteybe'den nakletmişti.⁵² Eser VII/XIII. yüzyılda İbn Ebü'r-Rebî' tarafından Ebû Ali el-Kâlî'nin naklettiği yolla okunmuştu.⁵³ Bir eserin farklı yollarla Endülüs'te rivayet edilmiş olması o eserin Ebû Ali el-Kâlî tarafından rivayetini değersiz kılmıyordu. Zira bu eserlerin Endülüs'teki dil ve edebiyat birikimine yapmış olduğu katkının derecesini artıran bir başka önemli husus, bir kez de onun

⁴⁷ A.e., s. 453-454.

⁴⁸ A.e., s. 455.

⁴⁹ A.e., s. 456.

⁵⁰ A.e., s. 464-470.

⁵¹ Ebû Ali el-Kâlî tarafından Endülüs'e taşınan şiirler ve rivayet ettiği şairler için bkz. İbn Hayr, A.e., s. 476-486. Ayrıca bkz. Tüçibî, *Bernâmecü't-Tüçibî* thk. Abdülhafız Mansûr, (y.y., Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, 1981), s. 284-285.

⁵² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 412-413.

⁵³ İbn Ebü'r-Rebî', *Bernâmecü İbn Ebi'r-Rebî' es-Sebtî*, thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Firyâtî, (Rabat: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, 2011) s. 75; Tüçibî, *Bernâmecü't-Tüçibî*, s. 281.

gibi dil ve edebiyatın inceliklerine vâkıf, bu alanda son derece geniş bir birikime sahip bir âlim tarafından okutulmuş olmasıydı.

Üçüncüsü ise kendisinin geniş birikiminden istifade eden öğrencileri yoluyla Endülüs'teki dil çalışmalarına yapmış olduğu katkılardır. O, Endülüs'e yerleştikten sonra çok sayıda ilim adamı kendisinden ders almış ve onun eserlerini rivayet etmişti.⁵⁴ Bu dersler sadece Kurtuba'da değil, III. Abdurrahman tarafından kurulan Medînetüzzehrâ'da da yapılmıştı. Ebû Ali el-Kâfî'nin çocuklarından edib ve şair yönüyle kaynaklarda yer alan tek çocuğu Ca'fer ismindeki oğluydu.⁵⁵ Ancak en meşhur öğrencisi, Endülüs'te yetişen ve önde gelen dil bilginlerinden olan İşbîliyeli Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî idi. Zübeydî dışında kendisinden ders alan öğrenciler arasında Ebu'l-Âsî Hakem b. Münzir, Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Ebân, Ebû Osman Saîd b. Osman el-Kazzâz, Ebû Ali Hasan b. Eyyûb el-Haddâd, Ebû Nasr Harun b. Musa, Ebû Bekr Muhammed b. Mervân, Ebû Bekr Abbas b. Asbağ, Ebû Ömer Ahmed b. Ahmed, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, Ebû Ömer Ahmed b. Saîd, Ebû Abdullah Habîb b. Ahmed, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed, İbrahim b. Abdurrahman, Kadı Ebû Muhammed Abdullah b. Rebî', Kadı Ebü'l-Kâsım Halef b. Ğamrûn, Kadı Ebû Eyyûb Süleyman b. Halef, Kadı Ebü'l-Velîd Yunus b. Abdullah gibi kişiler bulunmaktadır.⁵⁶ Bu kişilerden Ahmed b. Ebân⁵⁷ (ö. 382/992) hocasının eserlerinin sonraki kuşağa aktarılmasında önemli paya sahiptir.

Endülüs'te telif edilmiş fehrese ve bernâmeç türü eserler, Ebû Ali el-Kâfî'nin gerek kendi telifâtı gerekse rivayet ettiği doğulu dil âlimlerinin eserleri yoluyla Endülüs'teki dil çalışmaları üzerindeki etkisinin ölümünden sonra uzun yıllar devam ettiğini gösterir.⁵⁸ VI/XII. yüzyıl Endülüs ilmî

⁵⁴ Bessâm Yasin Reşid, Endülüs tabakâtlarındaki kayıtlardan Ebû Ali el-Kâfî'den ders almış 48 öğrencinin ismini tespit etmiştir. Bkz. Bessâm Yasin Reşid, Abû Ali al-Qâfî. Vida y Obra Estudio de sus Transmisiones Lingüístico-Literarias (III), *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 34-35 (1985-1986), s. 271-286.

⁵⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1989), I, 209-210; Dabbî, *Buğye*, I, 313-314.

⁵⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 403.

⁵⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, I, 34.

⁵⁸ Bu etkinin izini takip etmek için en uygun telif türü fehrese ve bernâmeç türü eserlerdir. Endülüs'te yazılan fehrese ve bernâmeç türü eserler ve kaynaklık değeri hakkında bkz.

hayatı hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biri olan İbn Hayr'ın (ö. 575/1179) *Fehrese*'si, Ebû Ali el-Kâlî'nin birçok eserinin VI/XII. yüzyılda Endülüs'te yaygın bir şekilde okunduğuna ve önemini korumaya devam ettiğine işaret etmektedir. Yine İbn Hayr, Ebû Ali el-Kâlî'nin *en-Nevâdir* adlı eserini farklı hocalardan çeşitli ders usulleriyle defalarca okuduğunu ve rivayet etme konusunda hocalarının kendisine yazılı ve sözlü olarak icazet verdiklerini kaydetmektedir.⁵⁹ Endülüs'te en fazla yaygınlık kazanan eserlerinden biri olan *Nevâdir* üzerine dört ciltten oluşan bir *Zeyl* yazılmıştı.⁶⁰ Bu eser Abdülmelik b. Sirâc ve İbn Ebû'l-Hisâl gibi yaşadıkları dönemin en önde gelen dil âlimleri tarafından okutulan başlıca eserlerden biriydi. Leblî'nin (ö. 691/1292) *Bernâmeec*'inde verdiği bilgiden, bahsi geçen eserin VII/XIII. yüzyılda da Endülüs'te okunmakta olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹ Ebû Ali el-Kâlî'nin ölümünden sonra eserleri hakkında yapılan muhtelif çalışmalar, onun Endülüs'teki açık etkisini gösterir. Bu bağlamda V/XI. yüzyılda Endülüs'te yaşamış çok yönlü bir âlim olan Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Kitâbu't-Tenbîh* ve *Kitâbu'l-Leâlî fî şerhi'l-Emâlî* adlı eserleri zikredilebilir.⁶²

Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'teki dil çalışmaları üzerindeki etkisini ilk olarak kendisinden ders alan öğrencileri üzerinde görmek mümkündür. İslam topraklarında farklı dillerin konuşuluyor oluşunun bir sonucu olarak, bilhassa anadili Arapça olmayan halk arasında bu dilin hatalı kullanımıyla çokça karşılaşılırmaktaydı ve Endülüs'te de Ebû Ali el-Kâlî'nin yaşadığı IV/X. yüzyılda bu hatalara yönelik bazı eserler telif edilmişti. Zübeydî'nin *Lahnu'l-âmm*e adlı eseri ile yine kendisi tarafından bu eser üzerine yapılan *Muhtasar* bu alanda Endülüslüleri tarafından yazılan eserler arasında en meşhur olanıdır. Ne var ki Zübeydî'nin söz konusu eserinden çok önce telif edilen Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin *Lahnu'l-âmm*e adlı eseri Ebû Ali el-Kâlî tarafından Endülüs'e taşınmıştı.⁶³ Zübeydî'ye benzer şekilde doğuda telif

Abdülazîz el-Ehvânî, "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmeceleleri'ne Dâir Kitaplar", (çev. Mehmet Sait Toprak), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX (2004), s. 201-236.

⁵⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 401-402.

⁶⁰ A.e., s. 403.

⁶¹ Leblî, *Bernâmeecü Ebî Ca'fer el-Leblî el-Endelüsî*, thk. Muhammed Büzyân Benali, (Tanca: Matba'atü Isbartîl, t.y.) s. 92.

⁶² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 403-404.

⁶³ A.e., s. 428.

edilen eserlerden etkilenen bir başka Endülüslü dil âlimi İbn Sîde el-Mürsî (ö. 458/1066) idi. Salvador Peña'nın konuyla ilgili çalışması, V/XI yüzyılda Endülüs'te dil âlimlerinin, özellikle de dönemin önde gelen dil bilginlerinden biri olan İbn Sîde el-Mürsî'nin dil bilimle ilgili çalışmalarının merkezindeki konularla, bir önceki yüzyılda Bağdat'taki dilcilerin yoğun olarak ilgilendikleri konular arasında büyük oranda benzerliğin varlığını ortaya koymuştur ki, Endülüs'te Ebû Ali el-Kâlf ile başlayan dönemde dil çalışmalarındaki gelişmelerin bunda son derece büyük paya sahip olduğunda hiç şüphe yoktur.⁶⁴

IV/X. yüzyılda Zübeydî'nin, V/XI. yüzyılda İflîlî olarak tanınan Ebû'l-Kâsım İbrahim b. Muhammed'in (ö. 441/1050), bir sonraki kuşakta ise Haccâc el-A'lem ve İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin (ö. 521/1127) dil alanındaki çalışmalarını en çok etkileyen kişilerden biri Ebû Ali el-Kâlf idi.⁶⁵ Bu kişilerin Endülüs'te dil alanındaki etkinliği göz önünde bulundurulduğunda Ebû Ali el-Kâlf'nin Endülüs'teki dil âlimleri üzerinde bıraktığı güçlü etki kendisini daha iyi gösterir.

Sonuç

Ebû Ali el-Kâlf Anadolu'da doğan, Irak'ın zengin ilim muhitlerinden istifade ederek dil, şiir ve edebiyata dair geniş bir müktesebat elde ettikten sonra Bağdat'ta yeterince takdir görmediği düşüncesiyle buradan ayrılarak Endülüs'e yerleşen bir dil âlimidir. Hayatının son yirmi beş yılını Endülüs halifesi III. Abdurrahman ve ilmî şahsiyetiyle tanınan oğlu Halife II. Hakem tarafından büyük bir itibar ve iltifata mazhar olarak Endülüs'te yaşamıştır. Ebû Ali el-Kâlf, Irak'taki ikameti boyunca elde ettiği geniş birikimi Kurtuba'daki derslerinde Endülüslü öğrencilerine aktararak çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Endülüslü öğrenciler uzun yıllar gerçekleştirdikleri ilim yolculuklarıyla gittikleri yerlerde ders aldıkları hocalarından okudukları eserleri ve dinledikleri anekdotları Endülüs'e taşımaktaydılar. Ebû Ali el-Kâlf ise, Endülüslülerin bir süre istifade ettikleri ortamın bir mensubu olarak bütün bunları kendi ilmî şahsiyetinde harmanlamış biri olduğundan, yaşadığı

⁶⁴ Salvador Peña Martín, "Gramáticos en al-Andalus: de Ibn Sidah al-Mursi a Ibn Sid al-Batalyawsi", *Sharq al-Andalus: Estudios Arabes* 8 (1991), s. 43-53.

⁶⁵ el-Vedgîrî, *Ebû Ali el-Kâlf*, s. 341 vd.

dönemde Bağdat'ta dil alanındaki mevcut birikimin Endülüs'e taşınmasında merkezî bir rol oynamıştır.

Bu önemli dil âlimi Irak'taki uzun tahsil hayatı boyunca hem Kûfe hem de Basra dil mektebine mensup çok sayıda hocadan istifade etmiş ve Endülüs'e beraberinde zengin bir kütüphane getirmişti. Bu eserlerin bir kısmı ilk kez Endülüs'e onun vasıtasıyla taşınmış ve Endülüslüler o eserleri ilk kez Ebû Ali el-Kâlî'den öğrenmişti. Hem ilim yolculuğuna çıkan Endülüslü öğrenciler tarafından hem de Ebû Ali el-Kâlî tarafından Endülüs'e getirilen bazı eserler ise, kendisinin hocalarından okurken edindiği birikimle Endülüslü öğrencilere aktarılmıştı. Onun Endülüs'e taşıdıkları arasında İbn Kuteybe, İbn Düreyd, İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Zeccâc ve İbnü'l-Enbârî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda meşhur âlimin eserleri yer almaktaydı. Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'teki dil çalışmalarına katkısı bu eserlerin Endülüs'e taşınmasından ibaret değildi. Dile dair telif ettiği eserler sadece kendi döneminde değil, ölümünden sonra da Endülüs'te ilim çevrelerinde tedavülde kalmıştı. Eserleri arasında özellikle *en-Nevâdir* ile *el-Maksûr ve'l-memdûd* Endülüs'te yaygın bir biçimde okunmaktaydı. Kendisinin Endülüs'teki dil çalışmalarına katkısı Kurtuba'ya yerleşmesinden ölümüne kadar geçen yirmi beş yıl boyunca yetiştirdiği öğrenciler yoluyla da olmuştu. En yakın öğrencisi Endülüs Emevî Devleti döneminde yetişen dil âlimlerinin en önemlilerinden biri kabul edilen Zübeydî iken, eserlerinin çoğunlukla Ahmed b. Ebân b. Seyyid yoluyla bir sonraki kuşağa aktarıldığı görülmektedir. Ayrıca onun eserlerinin V/XI. yüzyılda çoğunlukla İflilî ve bir sonraki yüzyılda Haccâc el-A'lem gibi dil alanının meşhur âlimleri tarafından nakledilmiş olması, ölümünden sonraki dönemde devam eden güçlü etkisini gösterir.

Kaynakça/Reference

- Çetin, Nihad M., “Ahbâr” *DİA*, I, 486-489.
- Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1990).
- el-Ehvânî, Abdülazîz, “Endülüs'teki Ulemâ Bernâmecleri'ne Dâir Kitaplar”, (çev. Mehmet Sait Toprak), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX (2004), s. 201-236.
- Elmalı, Hüseyin, “Kâlî”, *DİA*, XXIV, 259-260.
- Ergin, Mehmet Cevat, “el-Ukberî ve el-Lubâb fi İleli'l-Binâi ve'l-Î'râb'ı”, (doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- el-Vedgîrî, Abdülalî, *Ebû Ali el-Kâlî ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-lugaviyye ve'l-edebîyye bi'l-Endeliüs* (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve Şûûnü'l-İslâmiyye, 1983).
- Ergüven, Şahabettin, “Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2 c. 6, sa. 12, s. 143-155.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *Fihrisü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân-Muhammed ez-Zâhî, (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983).
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik, *es-Sıla* I-III, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1989).
- İbn Ebû Rebî', Abdullah b. Ahmed, *Bernâmecü İbn Ebi'r-Rebî' es-Sebtî*, thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Firyâfî (Rabat: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, 2011).
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Muhammed Beşşâr Avvâd, (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009).
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed, *Târihu ulemâi'l-Endeliüs* I-II, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008).
- İbnü'l-Kiftî, Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986).
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa, *Gunye*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982).

- Kapar, Mehmet Ali, “Eyyâmü'l-Arab”, *DİA*, XII, 14-16.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, “Endülüs Emevîleri”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs* ed. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları 2018), s. 49-120.
- Leblî, Ahmed b. Yûsuf, *Bernâmecü Ebî Ca'fer el-Leblî el-Endelüsî*, thk. Muhammed Büzyân Benalî, (Tanca: Matba'atü Isbartîl, t.y.).
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb* thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sadr, 1968).
- Mutlak, Elbîr Habîb, *el-Hareketü'l-lugaviye fi'l-Endelüs*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriye, 1967).
- Peña Martín, Salvador, “Abû Ali al-Qālî, De Bagdad a Córdoba: Transmisión o Renovación en la Filología Árabe” (ed. Monferrer Sala, J.P. – Rodríguez Gómez, M. D.) *Entre Oriente y Occidente: Ciudades y viajeros en la Edad Media*, (Granada: Universidad de Granada, 2005), s. 231-242.
- Peña Martín, Salvador, “Gramáticos en al-Andalus: de Ibn Sîdah al-Mursî a Ibn Sîd al-Batalyawşî”, *Sharq al-Andalus: Estudios Árabes* 8 (1991), s. 43-53.
- Reşîd, Bessâm Yasin, “Abû Ali al-Qālî. Vida y Obra Estudio de sus Transmisiones Lingüístico-Literarias (III)”, *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 34-35 (1985-1986), s. 271-286.
- Reşîd, Bessâm Yasin, “Abû Ali al-Qālî: Vida y Obra. Estudio de sus Transmisiones Lingüístico-Literarias (I)”, *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 31 (1982), 18-45.
- Sarp, Abuzer, “Arap Grameri Tarihinde Endülüs Ekolü ve İbn Madâ” (yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Tücîbî, Kâsım b. Yûsuf, *Bernâmecü't-Tücîbî*, thk. Abdülhafiz Mansûr, (y.y., Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, 1981).
- Yılmaz, Saim - Erbaş, Furkan, “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkılar”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 157-185.
- Zübeydî, Ebû Bekr Ahmed b. Hasen, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1984.